

ПОЧЕСНА ВІДЗНАКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

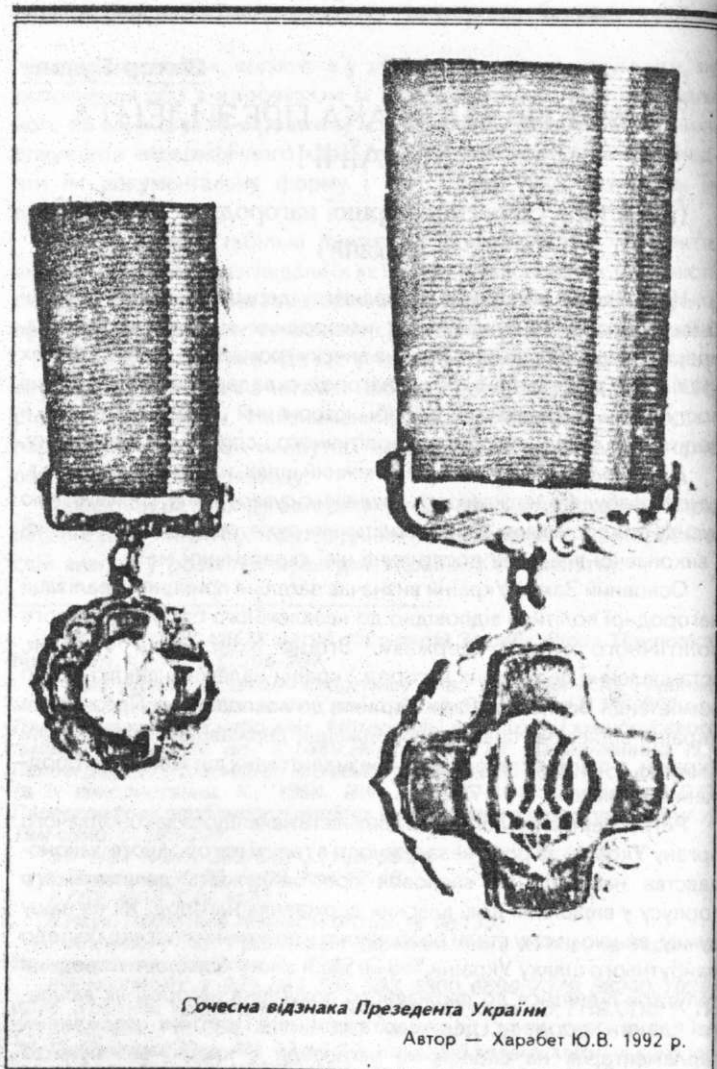
**(До історії створення першої нагороди незалежної
України)**

Необхідним атрибутом суверенітету держав сучасної світової спільноти є система найвищих нагородних відзнак — орденів, хрестів, медалей для вшанування внеску громадян у різних сферах суспільної діяльності. Інститут нагород склався в кожній країні поступово, акумулюючи в собі історичний шлях держави, її політичний устрій, пріоритети політичного і соціального розвитку.

Для України, що обрала незалежний шлях, нагородна політика, слугує розбудові державності і зміцненню суверенітету, спрямуванню зусиль всіх соціальних верств, політичних рухів, органів законодавчої і виконавчої влади на досягнення цієї стратегічної мети.

Основний Закон України визначає загальні принципи реалізації нагородної політики відповідно до незалежного статусу та нового політичного устрою держави. Згідно Конституції України, встановлення державних нагород України належить виключно до компетенції Верховної Ради України; до повноважень Президента України віднесено право нагородження державними нагородами України, а також встановлення президентських відзнак та нагородження ними.

Ретроспективний погляд на діяльність найвищого законодавчого органу України за роки незалежності в галузі нагородного законодавства наводить на висновок про байдужість депутатського корпусу у вирішенні долі власних державних нагород. Як на нашу думку, виною цьому стали розбіжності у політичних поглядах щодо майбутнього шляху України, які не дали змогу більшості народних депутатів піднятися до державного розуміння нагород як важливої ланки процесу державотворення. Постійні посилення парламентаріїв на економічні негаразди в країні, що буцімто виключають можливість запровадження відзнак, насправді виявляються зручною ширмою, за якою проглядаються наміри окремих депутатів загальмувати процес національно-державного ренесансу України.

Верховна Рада України не подбала про перегляд нормативної бази державних нагород часів Української РСР як складової частини СРСР і, таким чином, стара система нагород (почесні звання УРСР, Почесна Грамота і Грамота

Президії Верховної Ради УРСР) де-юре зберігає свою чинність в повному обсязі.

Заснована 19 жовтня 1993 р. Верховною Радою України державна нагорода — ювілейна медаль «50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», проіснувавши на папері, була нею ж скасована 14 грудня 1994 р.

Низьким виявився коефіцієнт корисної дії Комісії з питань заснування державних нагород України при Президії Верховної Ради України XII скликання.

Двічі, 4 травня 1993 та 17 лютого 1995 р., Верховна Рада розглядала питання про державні нагороди України, але результат незмінний: Верховна Рада України за чотири роки так і не спромоглася не тільки чітко окреслити концептуальні засади побудови державної нагородної політики, а й зробити скільки-небудь логічні кроки у її розвитку відповідно до потреб незалежного статусу України.

На фоні «холостих обертів» механізму законодавчої влади на нагородотворчій ниві викликають повагу зусилля багатьох діячів науки та культури, які, спираючись на історичний досвід України, палко відстоювали ідею заснування власних державних нагород. Зокрема, комплексно вивчаючи питання спеціальних історичних дисциплін у контексті загальних історичних знань, М.Ф. Дмитрієнко доклала чимало зусиль у розробці концептуальних засад будівництва системи державних відзнак України. У березні 1992 р. вона виступила одним з авторів проекту-концепції майбутніх нагород України, єдиної опублікованої у пресі неофіційної точки зору на проблеми розвитку нагородної політики України у нових умовах¹. Система нагород України, на думку авторів, мала складатися не з механічного переліку нагород, як це було запропоновано у проекті постанови Верховної Ради України «Про державні нагороди України», а передусім будуватися на солідній нормативній базі, яка визначала всі аспекти функціонування нагород і сферу компетенції структурних органів з питань відзначення.

Цю ідею М.Ф. Дмитрієнко відстоювала у численних наукових публікаціях², виступах на науково-практичних конференціях, у засобах масової інформації, у роботі депутатської Комісії з питань заснування державних нагород при Президії Верховної Ради України XII скликання. Плідною є її робота у Комісії по державних нагородах України при Президентові України Л.Д. Кучмі, яку очолював тодішній Глава Адміністрації Президента України Д.В. Табачник.

Запропонована у березні 1992 р. М.Ф. Дмитрієнко та групою авторів проект-концепція нагород України передбачала можливість заснування відзнак двома гілками влади - законодавчою (Верховною Радою України) та виконавчою (Президентом України). Зокрема, пропонувалось заснування президентської відзнаки-медалі «Незалежність 24 серпня 1991 р.». Ця ідея за щасливим збігом обставин згодом набула конкретного змісту, правда, в іншій формі — Почесної відзнаки Президента України.

Почесна відзнака Президента України була заснована Указом Президента України Л.М.Кравчука 18 серпня 1992 р. (N 418). Тим самим право Президента України «засновувати президентські відзнаки і нагороджувати ними» (ст.114-5, п.9-2) попередньої Конституції України набуло конкретного змісту.

Концепція існування цієї відзнаки викристалізувалась і матеріалізувалась поступово в процесі тривалого «шліфування» і пошуку найбільш оптимального варіанту, який мав враховувати світові і вітчизняні традиції нагородотворення. Для багатьох країн світу, де існує президентська форма правління, заснування главою держави орденів і медалей — явище цілком звичне. Таке право, наприклад, мають і застосовують президенти США, Німеччини, Індії, Аргентини, Мексики та інших держав. Для незалежної України це була по суті перша й вагома спроба на практиці реалізувати «нагородний суверенітет» і започаткувати нові атрибути президентської влади.

З ініціативою про створення відзнаки на початку 1992 р. виступив Відділ нагород Адміністрації Президента України. Цей підрозділ президентської служби, власне, й очолив всю роботу по розробці необхідних документів, організації та проведення конкурсу на проект відзнаки, контроль за її виготовленням.

12 березня 1992 р. відбулася перша нарада щодо розробки концепції майбутньої нагороди, її зовнішнього витвору та виготовлення. На початковому етапі створення відзнаки висувалась ідея заснування Почесної Грамоти Президента України, до якої мав додаватися нагрудний знак. Під таким кутом зору розроблялось і положення про конкурс на створення проектів та ескізів відзнаки, затверджене Секретарем Адміністрації Президента України М.Хоменком 31 березня 1992 р.

Конкурс носив закритий характер. До участі у ньому запрошувались провідні художники, скульптори, архітектори та дизайнери України, які мали до 14 квітня 1992 р. подати на розгляд журі свої

ескізи та проекти. Для нагородження учасників конкурсу встановлювались премії: перша — у розмірі 10 тис. крб., друга — 5 тис. крб. і дві заохочувальні — по 3 тис. крб. кожна. До складу журі увійшли відповідальні працівники Адміністрації Президента України І.П.Доценко та В.М.Куценко, голови творчих спілок України: дизайнерів (О.С.Моторін), народних майстрів (В.М.Прядко), художників (В.А.Чепелик) та архітекторів (І.П.Шпара), а також ректор Київського державного художнього інституту А.В.Чебикін.

Результати конкурсу, в якому брали участь 9 митців і понад 20 проектів, затвердило журі 17 квітня 1992 р. Перша премія була присуджена художникові з Маріуполя Ю.В.Харабету, друга — доцентів Харківського художньо-промислового інституту В.І.Лесняку, а дві заохочувальні премії — київським художникам В.К.Шості та М.Я.Лебедю.

Однак, у часі від розробки проектів, їх обговорення до практичного втілення концепції відзнаки дещо змінилась. На перше місце за своїм змістом вийшов нагрудний знак, а Грамота набула додаткового атрибутивного значення. Одночасно постало питання і про виготовлення мініатюри нагрудного знаку, так званого фрачного варіанту за аналогією з існуючою світовою практикою.

Кращими із запронованих варіантів нагрудного знаку були визнані проект Ю.В.Харабета, а грамоти — В.І.Лесняка. Ці проекти схвалив особисто Л.Кравчук, хоча й не обійшло без зауважень та побажань. Врахувавши їх, В.Ю.Харабет вніс доповнення у свій проект, а також розробив ескізи колодки до знаку та його мініатюру. Відповідні корективи вніс у графічне зображення Грамоти й В.І.Лесняк, замінивши зображення Малого Герба України — тризуба на тлі синього п'ятикутного щита на новий витвір нагрудного знаку.

Практичне втілення ескізу знаку та бланка Грамоти президентської відзнаки виявилось далеко нелегкою справою, зважаючи на відсутність необхідної технологічної і матеріальної бази та стислі строки виконання. Існує думка, що погіршення економічної ситуації в Україні змусило замовників відмовитись від виготовлення нагороди з коштовних матеріалів, а обмежитись лише томпаком, нейзільбером та незначною кількістю срібла, а в технології виробництва застосувати чорніння, золочення та емалювання. На наш погляд, «удешевлення» знака диктувалось іншими причинами. Тогочасне керівництво Адміністрації Президента України

було переконане і переконувало в тому экс-президента, що видання коштовної відзнаки в умовах економічних негараздів і зниження життєвого рівня населення країни не сприйметься позитивно широкою громадськістю, а відтак, орієнтувалось на виготовлення «скромної і дешевої» відзнаки. Замість виготовлення з золота центрального фрагмента знака — тризуба у вінку з лаврової та дубової гілок, доцільним було визнано виконання його з срібла з золоченням. Це дало змогу знизити собівартість одного знака з 687 тис. крб. до 47,2 тис. крб. (у цінах травня 1992 р.).

Виготовлення знаків Почесної відзнаки Президента України відбувалось у кооперації спільного товариства «Інтерхобіекспорт» (м.Донецьк) та виробничого акціонерного товариства «Українські ювеліри» (м.Київ). Остані виконували операцію литва та позолочення тризуба і вінка, а донеччани займались штампуванням знаків, їх обробкою, емалюванням та складанням. Загалом було виготовлено 1100 знаків президентської відзнаки. За успішне виконання почесного замовлення Указом Президента України Л.М.Кравчука від 19 серпня 1992 р. директорів спільного підприємства «Інтерхобіекспорт» Є.О.Маласі присвоєно почесне звання Заслужений працівник культури України, а художнику-граверу того ж підприємства Л.Ф.Толстову — Заслужений художник України.

Чимало проблем виникло й з спеціальним папером для друкування бланків грамоти до відзнаки. Якість вітчизняного паперу не задовольнила ні замовників, ні творців ескізів. Справа скінчилась тим, що тодішній керівник служби матеріально-технічного забезпечення Адміністрації Президента України І.П.Доценко, перебуваючи у відрядженні у Фінляндії, на власні кошти закупив папір необхідної якості. Виготовлення бланків грамоти здійснювалось на Київській фабриці друкованої реклами, футляра до грамоти — на київському об'єднанні «Поліграфіст», а текст грамоти набирався у типографії Верховної Ради України.

Необхідним документом, який визначає механізм функціонування Почесної відзнаки Президента України, є Положення про цю відзнаку. Воно винесене у окремий додаток до Указу Президента України від 18 серпня 1992 р. У положенні зазначено, що Почесною відзнакою Президента України можуть бути нагороджені як громадяни України, так і громадяни іноземних держав, «за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної, правової держави, в економічній, науково-технічній, гуманітарній, соціально-культурній сферах, вихованні дітей, у

захисті державних інтересів і піднесенні міжнародного авторитету України, активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність на благо України та своїх співвітчизників», а також військовослужбовці Збройних Сил України, Національної гвардії, Прикордонних військ, Служби безпеки, Управління державної охорони, цивільної оборони України та інших військових формувань, особи рядового і начальницького складу, органів внутрішніх справ «за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при врятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха».

Як бачимо, у переліку заслуг, за які можливе нагородження, чітко простежується гуманістичне і загальнодержавне спрямування. Визначальним критерієм у оцінці діяльності особи є її безпосередня участь і конкретний вагомий внесок у розбудову української держави, захист її цілісності і суверенітету. Водночас зроблений наголос і на пріоритетах суспільного розвитку держави — захист конституційних прав та свобод громадян, благодійна і милосердна діяльність, тобто таких сфер діяльності, без яких неможлива побудова правової і демократичної держави, досягнення в ній соціальної злагоди. Зазначимо, що такі категорії як «благодійна і милосердна діяльність» були відсутні у положеннях про ордени і медалі колишнього СРСР, Україна ж ставила їх у розряд визначних заслуг перед державою, підкреслюючи тим самим гуманістичний характер своєї державної політики.

На демократичних засадах мало будуватися висування кандидатур для нагородження відзнакою. Воно мало здійснюватися гласно, за ініціативою як державних органів та установ, підприємств (об'єднань), кооперативних та інших господарських товариств, громадських організацій, трудових колективів, військових частин, так і груп громадян і навіть окремих осіб. На ім'я Президента України направляється відповідне подання з конкретним зазначенням заслуг даної особи. У положенні про відзнаку зазначалось, що нею може бути нагороджений будь-який громадянин України і обмежень щодо кількості нагороджених не встановлювалося.

Рішення про нагородження відзнакою приймає особисто Президент України, а нагородження нею, як правило, проводиться щорічно напередодні 24 серпня — Дня незалежності України.

Хоча й не виключається можливість нагородження Почесною відзнакою Президента України і в інший час. І практика довела доцільність такого запису в положенні про президентську відзнаку.

Нагородження відзнакою може бути проведено посмертно. У такому випадку знак відзнаки передається сім'ї для зберігання як пам'ять.

Повторне нагородження Почесною відзнакою Президента України не проводиться.

Положення передбачало також, що відзнака разом з мініатюрою та грамотою про нагородження вручається особисто Президентом України або за його уповноваженням посадовими особами органів державної виконавчої влади.

Почесна відзнака Президента України носить на правій стороні грудей.

Таким чином, положення про президентську відзнаку визначало основні засади функціонування цієї нагороди — демократизм, гласність, рівність можливостей громадян щодо її здобуття відповідно до заслуг перед державою. Положення ліквідувало багато суто бюрократичних процедур представлення до нагородження, зокрема обов'язкові наявність нагородного листа та погодження з відповідними органами. Хоча, цілком зрозуміло, що дана нагорода не була розрахована на масове вручення.

За своїм соціальним значенням ця відзнака є офіційним визнанням державою у особі її Президента заслуг громадянина на ниві розбудови державності. З огляду на свою соціальну функцію, дана відзнака є не тільки атрибутом президентської влади, а й має високу державну вагу, а відтак, за статусом має право на існування як державна нагорода.

Проте, питання про визначення статусу Почесної відзнаки Президента України не випадково обійдено у положенні про неї і в тексті президентського указу. Це зроблено з принципових міркувань. За тогочасною Конституцією України право заснування державних нагород належало виключно Верховній Раді. Президент України такого права був позбавлений, а міг засновувати лише президентські відзнаки. Звідси, визначення Почесної відзнаки Президента України саме як «державної нагороди» не фігурує в офіційних документах. Що ж до громадської думки, то вона визначає президентську відзнаку не інакше, як нагороду державну, надаючи їй одну з найвищих сходинок у таблиці нагород сучасної України.

Хоча й розробка «Положення про Почесну відзнаку Президента України» зайняла приблизно два місяці, авторам цього документа, на наш погляд, не вдалося до кінця передбачити всі аспекти функціонування нагороди. В тексті положення про неї обійдено увагою правовий захист нагороди і відповідальність нагороджених, тобто одні з головних сфер «життя» нагороди, визначення яких є обов'язковим для відзнак такого рівня.

Положення не визначає право нагородженого і його нащадків на власність на знак відзнаки. Натомість мається запис про те, що в разі нагородження посмертно відзнака «передається для зберігання в сім'ї як пам'ять». Однак, чи є відзнака особистою власністю нагородженого і після його смерті переходить у власність нащадків — про це мова в положенні не йдеться. Відсутні в цьому документі й вказівки на видачу дублікатів нагороди в разі її втрати, відповідальність за незаконне носіння, виготовлення і продаж, а також не передбачена можливість позбавлення відзнаки нагородженого і поновлення в правах на неї. Ці упущення дещо принижують значення самої відзнаки і мають бути враховані при розробці інших документів нагородного законодавства України.

Окремим додатком до Указу Президента України від 18 серпня 1992 р. був затверджений «Опис Почесної відзнаки Президента України». Відзнака має форму чотирипроменевої зірки (хреста) із закругленими кутами і з позолоченими пружками. Її промені залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірка розміщена на тлі високорельєфного декору у вигляді стилізованого українського орнаменту. Посередині зірки із лаврової та дубової гілок утворений вінок, внутрішнє поле якого містить Малий Герб України — тризуб жовтого металу на блакитному тлі. Розміри знака — 37,2 x 37,2 мм.

Почесна відзнака за допомогою кільця з вушком з'єднується з фігурною колодкою, обтягнутою муаровою стрічкою малинового кольору з вузькою смужкою кольорів Державного Прапора України (синього та жовтого) по вертикалі з правого боку. Довжина стрічки 45 мм, ширина — 28 мм. Колодка з Почесною відзнакою за допомогою шпильки прикріплюється до одягу.

Зірка виготовляється з позолоченого томпаку, основа і колодка — з нейзільберу, вінок із тризубом — із срібла з позолотою.

На зворотній стороні Почесної відзнаки у чотири рядки написано рельєфними літерами слова: «Почесна відзнака Президента України» та вказано порядковий номер, оскільки відзнака є іменна.

Мініатюра Почесної відзнаки Президента України (так званий франный варіант) виготовляється у розмірі 22 мм діаметром. Висота колодки 30 мм, ширина — 18 мм.

Незважаючи на те, що Указом Президента України затверджений зразок грамоти про нагородження Почесною відзнакою, сам опис грамоти відсутній. Грамота являє з себе прямокутний аркуш білого цупкого крейдованого паперу розміром 365 мм (висота) на 259 мм (ширина). У верхній частині грамоти на тлі синього поля розміщений білий рослинний орнамент у стилі українського барокко, у центрі якого кольорове зображення Почесної відзнаки Президента України, оповитої стрічкою малинового кольору. З боків (на відстані 24 мм від країв аркуша) розміщені вертикальні полоси, на синьому тлі яких в'юнкий рослинний орнамент. Вертикальні полоси-стовпи спираються знизу на продольну композицію з рослинного орнаменту. Орнамент оздоблений золотистими завитками.

На внутрішньому полі грамоти розміщено текст: у верхній частині — «Почесна відзнака Президента України», нижче — «Президент України нагороджує Почесною відзнакою», нижче, у центрі — відруковано блакитною фарбою ім'я, по-батькові та прізвище нагородженого, нижче — формулювання Указу, за що здійснено нагородження. У нижній частині внутрішнього поля розміщено текст: зліва-направо в один рядок — «Президент України», особистий підпис Президента України, ініціали ім'я та по-батькові і прізвище Президента України, під ними — «м.Київ» і дата видання Указу, ще нижче по центру — номер відзнаки. Весь шрифт виразний, відрукований чорною фарбою.

Ліворуч, в нижній частині грамоти поставлена синьою фарбою к угла печатка діаметром 44 мм. В її центрі — зображення Малого Герба України — тризуба у п'ятикутному щитку і напис по колу «Адміністрація Президента України».

Перший Указ Президента України про нагородження Почесною відзнакою Президента України був підписаний 21 серпня 1992 р. Ним відзначався внесок 11 чоловік у створення незалежної української держави, підвищенні її міжнародного авторитету. Вручення нагород відбулося в урочистій обстановці 22 серпня 1992 р. в Адміністрації Президента України.

Знаком Почесної відзнаки Президента України за першим номером удостоєний відомий український письменник, Голова Української Ради миру, академік НАН України О.Т.Гончар, N 2 —

Надзвичайний і Повноважний посол України в Канаді Л.Г.Лук'яненко, Н 3 — генеральний конструктор авіатехніки, керівник Авіаційного науково-технічного комплексу імені О.К.Антонова П.В.Балабуєв. Серед перших нагороджених — директор Інституту кормів, академік Української академії аграрних наук А.О.Бабич, триразова олімпійська чемпіонка, заслужений майстер спорту О.А.Бризгіна, директор держплемзаводу «Плосківський» Броварського району Київської області П.Ф.Волоха, майор Запорізького полку Національної гвардії України В.Ф.Ігнат'єв (помертено), поетеса Л.В.Костенко, робітник Харківського тракторного заводу А.В.Кочерженко, скульптор Леонід Молодожанин (громадянин США), засновник української наукової школи з оптичної електроніки, академік НАН України С.В.Свечніков та командир взводу у складі миротворчих сил ООН у Югославії С.М.Топіха (помертено).

23 серпня 1994 р., в переддень третьої річниці незалежності України, її новообраний Президент Л.Д.Кучма особисто вручив Почесну відзнаку Президента України дванадцятьом особам, заслуги яких перед українською державою мають непересічне значення. Цим фактом Президент України засвідчував правонаступництво у розвитку нової традиції у нагородній політиці України, водночас пролонгуючи подальше існування нагороди суверенної України особливого роду.

Станом на 1 квітня 1996 р. Почесною відзнакою Президента України було нагороджено 366 чоловік³. Серед них люди, які добре відомі не тільки в Україні, а й за її межами, своїм внеском у розвиток різних галузей народного господарства, науки, культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, зміцнення обороноздатності і національної безпеки України. Почесною відзнакою Президента України нагороджені, зокрема, генеральний директор Запорізького автомобільного заводу виробничого об'єднання «АвтоЗАЗ» С.І.Кравчун, сталевар киснево-конверторного цеху N 2 «Криворіжсталі» Г.М.Сінченко, академік М.М.Амосов, Президент Національної Академії наук України Б.Є.Патон, майстер машинного доїння агрофірми «Яснозір'я» Черкаської області М.В.Дібрівська, письменник І.М.Чендей, художники М.Г.Дерегус та Т.Н.Яблонська, артисти А.Б.Солов'яненко та Б.С.Ступка, олімпійські чемпіони О.С.Баюл та С.Н.Бубка, працівники правоохоронних органів Д.В.Войчишин та С.Ю.Ядов (обоє помертено) та інші.

Серед нагороджених Почесною відзнакою Президента України є й громадяни інших країн: Президент Республіки Узбекистан І.А. Карімов, відомий вчений сходознавець Омелян Прицак (США), Міністр оборони республіки Казахстан, генерал армії С.К. Нурмагамбетов, ексекутивний директор пансіонів імені Івана Франка для престарілих у Торонто, доктор Євгенія Пастернак (Канада), громадянин князівства Ліхтенштейн барон Є.О. Фальцфейн. Таким чином, відзнака Президента України вийшла на міжнародну орбіту, торуючи шлях до свого широкого визнання світовою спільнотою.

Реєстр осіб, нагороджених Почесною відзнакою Президента України ретельно ведеться у Відділі нагород Адміністрації Президента України і вперше був у повному обсязі опублікований у додатку до третього тому колективної монографії «Нагороди України: історія, факти, документи» (К., 1996). Цікаво, що директор видавництва «POLYGRAF» у м. Пряшеві (Словаччина), де друкувалась ця монографія, Ярослав Шуркала був також нагороджений Почесною відзнакою Президента України з нагоди 5-ї річниці незалежності України. Одним з авторів цього унікального видання статей Заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук М.Ф. Дмитрієнко.

Зацікавленість до Почесної відзнаки Президента України виявили ряд музейних закладів, що мають солідні фалеристичні колекції. Три знаки відзнаки були передані на постійне зберігання до Національного музею історії України (м. Київ), Державного історичного музею Російської Федерації в м. Москві, Музею історії війн США Арлінгтонського меморіального комплексу у Вашингтоні.

○ Почесна відзнака Президента України стала визначною подією у розвитку власної національної фалеристичної спадщини. Будучи першою за часом виникнення офіційною нагородою нової суверенної держави, вона заклала основу нового досвіду нагородотворення, якого не мали історичні попередники сучасної української держави. Якими б непротореними і часом непередбаченими не були шляхи у формуванні власної системи нагород України, Почесна відзнака Президента України довела своє право на існування високим авторитетом і громадським визнанням.

1. Див.: Освіта. /1992./ 13 березня; Нагороди України: історія, факти, документи: У 2-х т. Т. 1. К., 1996. С. 7-8.

2. Дмитрієнко М., Бузало В. Державні нагороди України, що

залишилися у проєктах // Віче. 1994. № 8. С. 118—128; Дмитрієнко М.,
Бузало В. С. Петлюра і перші нагороди України // Полтавська Петлюріана:
Матеріали II Петлюрівських читань. Полтава, 1993. С. 44—46.
3. Див.: Нагороди України: історія, факти, документи. К., 1996. Т. 3
С. 309-356.